
УДК 8Г373.46.23

Людмила Туровська (м. Київ)

ТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЯ НАЗВ ОСІБ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті зроблено спробу проаналізувати різні ступені термінологізації назв осіб за видом діяльності, належністю до певного колективу, політичної партії, за місцем проживання тощо.

Ключові слова: *термін, термінологізація, лексико-семантична група.*

Назви осіб складають значну частину словника будь-якої літературної мови: людина завжди була об'єктом прискіпливої уваги оточуючих, і її різноманітні характеристики на основі стосунків з іншими людьми, впливу явищ і предметів дійсності знайшли відображення у тисячах слів. Лексикографічне визначення їх має ідентифікатори: *особа, людина, робітник, працівник, спеціаліст, народ, прихильник, той, хто* та ін. В українському мовознавстві дослідники звертали увагу на різні аспекти цієї тематичної групи: історію виникнення, лексико-семантичні особливості, генетичну характеристику тощо [1; 3; 5; 12]. Однак, залишилися поза увагою проблеми термінологічного характеру: чи всі назви осіб є термінами? Які властивості отримує слово в процесі термінологізації? Чи можна встановити ступінь термінологізації у різних назв осіб?

Термінологія складає особливу сферу літературної мови, функціонуючи в сферах науки і техніки. З огляду на це, за основу взято визначення терміна як слова або словосполучення спеціальної сфери вживання, що є назвою спеціального поняття і вимагає дефініції [4: 15]. Для визначення ступеня термінологізації того чи того поняття, коротко зупинимось на відмінностях терміна від загальноновживаної лексеми.

Від літературної лексики термін відрізняє, по-перше, його дефінітивна функція: «Загальновідомо, що перш за все слово виконує

номінативну, або дефінітивну, функцію, тобто, або є засобом чіткого позначення, і тоді воно — простий знак, або засобом логічного визначення, тоді воно — науковий термін» [2: 16]. Дефініція — це «логічна операція, у процесі якої розкривається зміст поняття» [9: 355]. Визначити поняття — це передусім визначити межу, що відділяє предмети, охоплені цим поняттям, від усіх подібних, виділивши його істотні ознаки. По-друге, специфікою терміна є сфера його вживання: «Термінологія — це властивість науки, техніки, політики, тобто сфер інтелектуально організованої соціальної дійсності», — зазначав О.О. Реформатський [11: 80]. Спеціальні сфери функціонування термінів передбачають організацію, тобто контроль і керування в галузі використання слів. По-третє, термін системний, тобто взаємообумовлений іншими словами певної сфери вживання. Форма і зміст терміна залежать від характеру термінополя: дефініція терміна визначається розвитком понять спеціальної сфери знань і практики, мовна оболонка — системними засобами термінотворення.

Усі названі ознаки можуть виявлятися в слові неоднаковою мірою: чіткість відмежування терміна від слів загальноновживаної мови, спеціалізація сфери вживання, системність виявляються по-різному.

Т.Л. Канделаки у системі значень науково-технічної термінології виділяє такі категорії спеціальної лексики: категорія предметів, категорія процесів, категорія станів, категорія режимів, категорія властивостей, категорія величин, категорія одиниць вимірювання, категорія наук та галузей, категорія професій і занять [7: 10]. Як бачимо, автор відносить назви осіб за професією до системи науково-технічної термінології.

Іменники на позначення назв осіб, як правило, розподіляються на такі семантичні групи: а) назви осіб за видом діяльності: *бурильник, вальцювальник, будівельник, бомбардувальник*; б) назви осіб за предметом, що визначає їхню професію: *альтист, аквалангіст, апаратник, барабанник, скейтбордист, валютник*; в) назви осіб за домінують ознакою, властивістю: *безхатник, грубіян, страждалець, новосел, розпусник, пустун*; г) назви осіб за походженням, країною, належністю до певного народу: *американець, росіянин, австралієць*; ґ) назви осіб за їхньою належністю до певної політичної партії, суспільної організації, закладу: *анархіст, скінхед, абстракціоніст, комуніст, б'ютівець*.

Більшість слів всередині цих груп об'єднується обмеженим набором суфіксальних моделей, а це дає підстави говорити про їхню формальну спорідненість. Спільність змісту виявляється в узагальненому словотвірному значенні «той, хто..», яке підтримується граматичною семою предметності, що знаходить формальне вираження в категоріях істоти, роду, числа і відмінка. Винятком є слова іншомовного походження, непохідні та неподільні (зрідка подільні) з погляду сучасної української мови: *агроном* (спеціаліст з агрономії), *дзюбер* (біржовий посередник, який здійснює операції за власний рахунок та може укладати угоди тільки з іншими біржовими посередниками — членами бірж), *андеррайтер* (маклер в операціях з цінними паперами; людина,

яка оцінює страховий ризик), *лайфгард* (вільнонайманий працівник у курортних готелях, який слідкує за безпекою у басейні, на пляжі, на атракціонах, *мерчандайзер* (продавець, який допомагає знайти покупцеві найбільш вдалі речі, що підкреслять його особистість).¹ Такі та подібні слова знаходяться на периферії розгляданих лексико-семантичних об'єднань і можуть відчувати певний тиск мікросистеми, що виявляється передусім у підвищеному ступені членування. Так, функціонування у межах лексико-семантичної групи назв професій осіб і виникнення нових слів сприяли поповненню активних словотвірних засобів елементом **-навт**, виокремлюваним у словах *астронавт* (те саме, що космонавт), *космонавт* (той, хто здійснює політ у космічний простір), *океанавт* (дослідник океану), *гідронавт* (той, хто проводить роботи у воді). Новий словотвірний елемент отримав вузьке словотвірне значення через обмеженість основ, до яких він приєднується: слова з цим компонентом позначають спеціаліста, який працює у незвичному для людини середовищі.

Єдиною категоріальною семою для всіх виділених лексико-семантичних груп є сема «особа», яка значною мірою впливає на характер диференційних сем, задаючи певні аспекти уточнення значення. Типові диференційні семи можуть бути визначені відповідно до наведених раніше лексико-семантичних груп: «діяльність», «предмет», «властивість», «соціальна належність», «належність за місцезроташуванням». Дві останні семи явно пов'язані з однією з названих раніше, оскільки поняття «країна», «місцевість», «народність», «суспільна течія», «суспільна організація», «ідеологічний рух» виражаються іменниками, а, отже, набувають предметності. Можна уточнити класифікації, об'єднавши всі назви осіб всього у три лексико-семантичні групи: «назви за відношенням до діяльності», «назви за відношенням до субстанції», «назви за властивістю».

«Жодна мова не була б здатна виражати кожен конкретну ідею самостійним словом чи кореневим елементом. Конкретність досвіду безмежна, ресурси ж найбагатшої мови обмежені. Мова виявляється змушеною розносити безмежну множину значень за тими чи іншими рубриками основних понять, використовуючи інші конкретні чи напівконкретні ідеї як опосередковані функціональні зв'язки»², — писав В.В. Виноградов [2: 18]. Використовуючи зазначені відношення, можна вичленувати з позиції узагальнення й упорядкування позамовного змісту три ономазіологічні категорії, що об'єднуються спільним ономазіологічним базисом «особа, носій відношень»: «категорія носія відношень до дії», «категорія носія відношень до субстанції», «категорія носія властивості».

¹ Туровська Л.В., Василькова Л.М. Нові слова та значення. Словник. — К.: Довіра, 2008. — 284 с.

² Переклад наш. — Л.Т.

Категорія носія властивості не диференційована, монолітна, оскільки властивість сама виявляється лише як деякий спосіб відношень, а інші категорії диференціюються залежно від характеру вираженого чи не вираженого мовними засобами відношення. При аналізі термінологічної лексики ономасіологічний погляд переважає над аналізом семантики, оскільки завданням термінолога є передусім логічний аналіз, що передбачає виявлення логічних категорій, своєрідних «сходинок пізнання світу» у вигляді гнізда «річ — властивість — відношення» [10: 199].

Оскільки семантика терміна — це дефініція, задана термінопоняттям певної сфери науки чи галузі виробництва, техніки, сільського господарства, дослідник іде від змісту до мовної форми, створюючи чи добираючи з наявних слів найвідповідніше.

Найважливішими особливостями терміна визнаються: однозначність, визначена співвіднесеністю з певною термінологічною системою, стандартизованість відношень до мотиваційного, регулярність більшості моделей, структурна прозорість. Відповідно, щоб довести, що назви осіб, віднесені до однієї з ономасіологічних категорій, є термінами, потрібно: схарактеризувати ті властивості і відношення всередині логічної категорії, які треба позначити у сучасній українській мові; виявити характер тієї терміносфери, до якої ці назви осіб могли б входити; виявити характер словотвірних структур: стандартизованість відношень, регулярність моделей, семантичну прозорість.

Однак всі ці ознаки не можуть бути виражені однаково повно. Ступені наявності і вираження ознаки можуть бути різними, тому, аналізуючи назви всередині кожної з трьох категорій, потрібно виявити слова, які можуть бути названі термінами в повному розумінні цього слова, а також ті назви, які підлягають різному ступеню термінологізації.

Необхідність термінологізації назв осіб, тобто зарахування їх до терміносистеми з певним чітким змістом, зумовлена причинами, що перебувають за межами мовної системи. Проте результат термінологізації має і лінгвістичний зміст. Вхідження слова до термінологічної системи може бути ядерним, центральним або периферійним. Від цього залежить ступінь термінологізації.

Можна виділити кілька ступенів термінологізації: нульовий, тобто повна відсутність термінологізації. У такому випадку слово має значення, що залежить від контексту, належить до неспеціального, загальноживаного словника і не входить до жодної терміносистеми (*плакса, мовчун, приймак, старожил, відлюдок*); *перший*: слово використовується як засіб спеціального позначення, функціонує у відносно замкненій системі професійного мовлення, має варіативний характер без чітко визначеного змісту (*дайвер, блогер, парансихолог*); *другий*: замкнена система позначення понять, більш диференційованих, ніж у загальнолітературній мові, які мають закріплені у спеціальному вжитку зміст (назви рослин, риб, топонімів у діалектах, так звана «народна етимологія»); *третій*: слово використовується як офіційно ви-

знаний кодифікований знак для чітко визначеного, закріпленого у спеціальній літературі, навчальних посібниках, довідниках змісту. За необхідності терміни офіційно-ділової сфери підлягають уніфікації та стандартизації як всередині держави, так і в міжнародних організаціях. Очевидно, що найвищий ступінь термінологізації простежується у слів третього порядку, найнижчий — першого. Чим вищий ступінь, тим більша умовність, штучність утворень.

Найбільший ступінь термінологізації мають назви осіб за професією. Диференціація і розподіл праці покликали до життя чималу кількість нових професій, а, отже, і появу нових назв або використання старих слів з термінологічним значенням (*тіарник, підприємець, політехнолог, рекрутер, селекціонер*). Зазначимо, що такі назви відмежовані від загальноживаних слів. Лише незначна частина з десятків тисяч найменувань професій входить до загальноживаної лексики, основна маса професійних позначень вузькоспеціальна і співвідносна з термінами різних галузей науки, техніки, мистецтва, управління. Окрім того, використання назв осіб за професією поруч із загальноживаними словами часто викликає небажані асоціації.

Ці назви складаються в процесі тривалого становлення виробництва, науки, мистецтва і змінюються залежно від змін соціально-економічних умов, зв'язок з трудовою діяльністю, такою важливою для існування суспільства, робить їх стійкими і соціально значущими.

Назви осіб за професією, спеціальністю, посадою не завжди чітко розмежовуються. Посадова особа, яка здійснює організаційно-розпорядні чи адміністративно-господарські обов'язки є однією з найважливіших ланок державного управлінського апарату. Номенклатура посад співвідносна, а іноді й перетинається з професійним складом: професії і посади можуть збігатися за назвою.

Усі перераховані позначення за постійним, професійно виконуваним, суспільно вагомим заняттям протиставлені назвам осіб за тимчасовим чи аматорським заняттям, з нульовим ступенем термінологізації: *аферист* — людина, яка займається аферами; *гастролер* (крим.) — той, хто здійснює свої злочинні наміри не за місцем проживання, а їдучи до іншого регіону країни.

Терміни — назви осіб за професією, посадою утворюють основу лексико-семантичних груп, ті ядерні структури, за якими моделюються нетермінологічні назви. Чим ближче до центру терміносистеми, тим більший контроль, тим офіційніша сфера використання, тим штучніші утворення. Периферійні утворення не настільки контрольовані.

Услід за В.П. Даниленко, виділяємо білятермінологічну лексику, тобто назви, утворені від термінів або за їхніми моделями, але які виходять за межі терміносистеми, оскільки позначувані ними поняття не властиві певній термінології, а супроводжують її, використовуючись у розмовній практиці [4]. Так, від назв професій у розмовній мові утворюються дієслова *бондарювати* — працювати бондарем, *слюсарювати, вчителювати* тощо.

Зазначимо, що розмежування назв професій, використовуваних в офіційно-діловому мовленні, і розмовними словами закріплюється практикою справочинства.

Можливість громадського контролю, що виявляється у свідомому відбиранні термінів для офіційного використання зумовлює обмеження словотвірних засобів для цієї лексико-семантичної групи. Так, аналіз «Класифікатора професій» дозволяє говорити про обмеження використання суфікса **-щик(-чик)** та тенденцій до регулярного використання компонентів **авіа-, аеро-, гідро-, теле-, електро-, радіо-** при словоскладанні: *аерографіст, аерозольник, гідролог, гідромоніторник, гідрогеолог, гідроакустик, електромеханік, електромонтер, електрослюсар, радіотехнік, радіомонтажник телеграфіст* тощо. Можна помітити регулярне використання суфікса **-іст(-ист)** для називання музикантів (*флейтист, гітарист, піаніст*), суфікса **-ик(-ік)** — учених (*фізик, хімік, історик*).

Назви за професією, посадою, спеціальністю входять до двох ономасіологічних категорій, вказуючи на відношення до діяльності (*водій, давильник, бронювальник*) та відношення до субстанції (*автоматник, машиніст, шаблонник, апаратник*). Переважають назви, що вказують на відношення до субстанції, семантично складніші, оскільки характер таких відношень може бути різноманітним. Невираженими залишаються такі відношення, як «виготовлення» (*карамельник, діжник, медовар, пиріжник, цегельник, словар, ложкар*), «оброблення» (*мідник, морильник, лудильник*), «обслуговування» (*апаратник, мартенник, рентгенотехнік, машиніст*), «вивчення» (*зоолог, лімнолог, міколог, палеонтолог, романіст, ботанік*). В середині терміносистеми ці не виражені мовними засобами відношення уточнюються, конкретизуються. У розмовному мовленні омонімічні термінам назви мають різне значення залежно від того, яке відношення актуалізується в конкретній ситуації: *цукерник* — той, хто любить солодощі; той, хто продає цукерки.

Уплив термінологізації на цю групу лексем виявляється у специфічній сполучуваності: якісні прикметники **хороший, прекрасний** у сполученні з такими назвами вступають у синонімічні відношення з прикметниками **кваліфікований, досвідчений**, отримуючи нові відтінки значення: *хороший модельєр* — кваліфікований, досвідчений модельєр, *прекрасний лікар* — висококваліфікований лікар. У спеціальному вжитку терміни мають обмежену сполучуваність. Переважно офіційна сфера функціонування термінологічних назв осіб за професією підкреслюється сполученням з прикметником **кваліфікований**, іменниками **спеціальність, професія, кваліфікація** тощо. «Дослідження синтаксичної сполучуваності може дати певні критерії для віднесення слів до тих чи інших лексико-семантичних груп» [15: 15]. З погляду сполучуваності до цієї групи можна зарахувати назви на позначення людей того чи іншого професійного колективу: *залізничники* — працівники залізничного транспорту, *машинобудівельники* — працівники машинобудівної промисловості, *метрополітенівці* — працівники метрополітену.

Проте ці та подібні назви не термінологізуються, оскільки функціонують у загальномовному словнику, не мають чіткої дефініції і не входять до ядра жодної терміносистеми. Значення їхні широкі і часто розпливчасті: *автомобілістами* називають і працівників автомобілебудівництва, і водіїв-аматорів, і професійних перевізників. Проте як тільки лексема **автомобіліст** потрапляє до офіційного списку професій і входить до тарифно-кваліфікаційного довідника, їй приписується чітка дефініція, пов'язаний з нею характер праці та її оплата, слово отримує ознаки терміна і стає омонімом відносно розмовного варіанта. Деякі омонімічні термінам загальноживані слова отримують яскраве емоційне забарвлення (*наяц* — поганий актор), що свідчить про певну автономність функціонування спеціальної лексики. Проте набагато більше слів, які у повсякденному житті мають значення, яке спирається на дефініцію терміна. Іноді вони належать до цілого ряду галузей виробництва і характеризують економіку й організацію суспільного життя в цілому: з вузькогалузевих вони стають термінами соціально-економічними і легко запозичаються літературною мовою: *робітник, інженер, директор, капітан, майстер, секретар* тощо.

Отже, назви осіб за їх участю у суспільно корисній діяльності можуть входити до термінологічних систем і отримувати статус термінів, що позначатиметься на їхній мовній формі. Стандартним, регулярним, з чіткою дефініцією офіційним термінам протистоять аморфні за значенням розмовні утворення і лексеми, створені за термінологічними моделями. Літературна мова запозичає зі спеціальних галузей назви професій, спеціальностей, посад, надаючи їм багатозначності й оцінного характеру, розширюючи їхню сполучуваність та асоціативні зв'язки.

Проте спеціальні словники рідко включають назви осіб до свого реєстру. Так, наприклад, словники лінгвістичних термінів не мають дефініцій численних назв осіб за професійною класифікацією: *граматист, дериватолог, лексиколог, синтаксист, фонетист, фонолог, термінолог* та ін., хоча тут же подано терміни **лінгвістика, філологія, граматики** та под. Очевидно, наявність таких термінів і пряме походження від них назв осіб за галуззю наукової діяльності зумовили рішення не включати до словника назви спеціалістів.

Подібна непослідовність в лексикографічній практиці хоча й пояснювана, однак має бути науково обґрунтована. Адже якщо визнати, що всі назви осіб належать до розмовної чи вузькоспеціальної лексики і тому не заслуговують уведення до термінологічних словників, то це означає відмовитися від особистісного фактора у науці й виробництві, знеособити їх. А це суперечить не лише законам побудови людського суспільства, але й законам мови, де особа — одна з найважливіших категорій.

Чітка визначеність основних понять терміносистеми робить відношення всередині неї логічними й упорядкованими, що дозволяє не включати назви осіб до термінологічних словників, оскільки вони мають доволі прозору і регулярну внутрішню форму. Ще одна при-

чина їхнього виключення зі словників — їхня велика кількість. Саме з цієї причини до словників не входять патронімічні назви.

Назви жителів мають другий ступінь термінологізації: вони використовуються поруч з офіційно закріпленими географічними та етнографічними термінами як диференційованіші позначення, необхідні у мовленні, але зайві у суто науковому описі. Позамовні відношення, виражені патронімічними назвами, доволі однозначні: для їхнього тлумачення у словниках використовуються ідентифікатори «народ», «мешканці»: *грузини*, -ів, одн. *грузин*, -а — народ тюркської мовної групи, який складає основне населення Грузії.

Слід визнати, що назви мешканців словотвірно пов'язані з термінологією географії, але функціонують як соціальні терміни переважно у засобах масової інформації. ЗМІ закріплюють один з варіантів назв: *луганчанин*, *киянин*, *вінничанин*. Отже, патронімічні назви утворюють замкнену систему, основою якої є відібрані з народної термінології слова, які за офіційного використання набувають ознак термінів.

Оскільки етнографія — це наука, основним об'єктом якої є народи світу, назви народів та народностей повинні входити до її термінологічного ядра. Помітною є регулярність утворень із суфіксом **-анин** для вказаної лексико-семантичної групи, що виявляється і в появі словотвірних варіантів до назв за місцем проживання: *татарин*, *египтянин*, *кримчанин*. Стандартизованість, регулярність моделей патронімічних та етнографічних назв дають підстави стверджувати, що ця кількісно численна лексико-семантична група зазнає термінологізації. Її ядро складають етнографічна термінологія та назви мешканців, закріплені частим офіційним вживанням, на периферії знаходяться варіанти та діалектні назви, не використововані в офіційно-діловому стилі.

Назви осіб за належністю до колективів (громадських організацій, закладів, суспільних рухів, ідеологічних напрямів) мають найвищий ступінь термінологізації, оскільки супроводжують офіційно прийнятну і закріплену у довідковій та навчальній літературі термінологію. Тісний зв'язок слів цієї групи зі спеціальними об'єктами виявляється в тому, що вони використовуються як похідні основи. Специфіка їхня в тому, що такі утворення, як правило, okazіональні та недовговічні. Чисельні напрямки в мистецтві та літературі зумовили появу великої кількості новотворів, які з часом ставали історизмами: *натуралісти*, *акмеїсти*, *класицисти*, *романтисти*, *сентименталісти*, *футуристи*. Така сама доля спіткає і назви осіб у галузі політичної термінології. У періоди загострення політичної боротьби виникає ціла низка ідеологічних течій, політичних спілок: *опортуністи*, *меншовики*, *більшовики*, *махісти*, *нунсівці*.

Велика кількість назв осіб за належністю до різних колективів підприємств, закладів, спілок з'являється в наш час: *довженківець* — працівник кіностудії імені О.Довженка, *побутовик* — працівник закладу побутового обслуговування, *податківець* — працівник податкової служби.

Потенційно будь-яка назва громадської організації, закладу може стати основою для назви особи. Такі назви виходять за межі термінології і номенклатури підприємств, легко створюються за необхідності.

Назви осіб третього ступеня термінологізації, що позначають належність до певного громадського руху, течії, закладу, як правило, не підлягають упорядкуванню через свою оказіональність та недовговічність.

Зроблені за останні роки спроби уніфікації термінології торкнулися й назв осіб. Насамперед варто вказати на велику роботу з упорядкування системи професійних і посадових позначень у зв'язку зі створенням «Класифікатора професій». Зазначимо, що упорядкування назв осіб потребує передусім уніфікації галузевої термінології, усунення невиправданих варіантів позначення спеціальних понять.

Урахування ступеня термінологізації тієї чи іншої назви особи сприяє чіткішій їх диференціації при лексикографічному опрацюванні.

1. *Борисюк І.* Історія та сучасний стан найдавніших найменувань робітничих професій // Українська термінологія і сучасність: Збірн. наук. праць. — К., 1998. — С. 41 — 48.
2. *Виноградов В.В.* Русский язык: (Грамматическое учение о слове) / 3-е изд. — М.: Высшая школа, 1986. — 640 с.
3. *Годована М.П.* Автохтонні та запозичені назви осіб за видом діяльності в українській мові // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — Вип. VII. — К., 2007. — С. 99 — 101.
4. *Даниленко В.П.* Русская терминология: Опыт лингвистического описания. — М.: Наука, 1977. — 246 с.
5. *Дідківська Г.* Назви осіб за професією у сучасній українській мові (лексико-семантичні особливості) // Мовознавство. — 1969. — № 5. — С. 18 — 23.
6. *Жайворонок В.В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник. — К. Довіра, 2006. — 703 с
7. *Канделаки Т.Л.* Семантика и мотивированность терминов. — М.: Наука, 1977. — 167 с.
8. *Класифікатор професій.* — К.: Соцінформ, 2001. — 584 с.
9. *Кондаков Н.И.* Логический словарь. — М.: Наука, 1971. — 656 с.
10. *Панфилов В. З.* Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. — М.: Наука, 1982. — 357 с.
11. *Реформатский А.А.* Введение в языкознание. — М.: Просвещение, 1967. — 542 с.
12. *Савельева Л.С.* Семантичні кореляції іменників-назв осіб // Наукові праці. Серія філологія. — Миколаїв, 2007. — Вип. 54. — С. 64 — 69.
13. *Стаховська Н.* Проблеми унормування агентивно-професійних назв у металургійній термінолексичі // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — Вип. V. — К., 2003. — С. 175 — 178.
14. *Словник української мови: В 11 тт.* — К.: Наук. думка, 1970 — 1980.
15. *Шмелёв Д.Н.* Проблемы семантического анализа лексики: на материале русского языка. — М.: Наука, 1973. — 279 с.

Ludmyla Turavska

TERMINOLOGICATION OF THE PERSONS' NAMES IN UKRAINE LANGUAGE

An attempt to analysis the different degrees of the persons' names terminology according to their belonging to the certain collective, political party, residence and so on is made.

Keywords: term, terminology, lexical-semantic group.